

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1:316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/1>

ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

DEFORMATION OF LEGAL AWARENESS DURING MARTIAL LAW

Борщевська О.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри національного та міжнародного права
Одеський національний морський університет,
членкиня комітету конституційного правосуддя та прав людини
Рада адвокатів Одеської області

Фесан М.В., ст. викладачка
кафедри національного та міжнародного права
Одеський національний морський університет

В статті визначено динаміку правової свідомості людини під час дії воєнного стану за хибними векторами її спотворення, що визначається ступенем чи видом деформації правосвідомості через певні причини.

Вказується, що очікувано, воєнний стан має впливати на психологічний стан населення та сприяти підвищенню уваги до правових норм.

Наголошується, що громадяни мають ставати більш свідомими щодо своїх обов'язків. Водночас держава має гарантувати та захищати права громадян в рамках законодавства. Однак, зазвичай можуть виникати і суперечливі почуття щодо обмеження особистих прав та свобод громадян, що може ставати однією з причин деформації правосвідомості.

Вектор досліджень присвячених деформації правосвідомості направлений, перш за все, на визначення загального поняття правосвідомості, її ознак та методів формування і з цих позицій відстежувати можливі шляхи деформації правосвідомості з метою запобігання такої деформації чи виправленню її в правовий спосіб.

Через аналіз правозастосування та певних настроїв у суспільстві виводиться таке правове явище як новий вид деформації правосвідомості – правове спотворення та надаються пропозиції щодо подолання певних видів деформації правосвідомості під час дії воєнного стану.

Зауважується, що деформації правосвідомості під час дії воєнного стану майже не присвячено жодних наукових досліджень.

Мета статті полягає в дослідженні та аналізі через правовий інструментарій внутрішніх переконань людини в рамках існування правової держави, яка знаходиться у стані війни через агресію росії на території України.

Передбачається, що пропозиції надані у науковому дослідженні нададуть змогу ефективно формувати правосвідомість осіб у суспільстві та зможуть з певною вірогідністю запобігти її деформації, якщо принципи законності та справедливості будуть не ефемерним гаслом, а запорукою функціонування держави.

Ключові слова: правосвідомість, деформація правосвідомості, воєнний стан, законність, справедливість, правове спотворення, конституційний лад, держава, право.

The article defines the dynamics of a person's legal consciousness during martial law according to false vectors of its distortion, which is determined by the degree or type of deformation of the sense of law due to certain reasons.

It is indicated that, as expected, martial law should affect the psychological state of the population and contribute to increasing attention to legal norms.

It is emphasized that citizens should become more aware of their duties. At the same time, the state should guarantee and protect the rights of citizens within the framework of the legislation. However, usually there may be conflicting feelings regarding the restriction of personal rights and freedoms of citizens, which can become one of the reasons for the deformation of the sense of law.

The vector of research devoted to the deformation of the sense of law is aimed, first of all, at defining the general concept of the sense of law, its features and methods of formation and from these positions to trace possible ways of deformation of the sense of law in order to prevent such deformation or correct it in a legal way.

Through the analysis of law enforcement and certain attitudes in society, a legal phenomenon is deduced as a new type of deformation of the legal consciousness – legal distortion, and proposals are made to overcome certain types of deformation of the legal consciousness during martial law.

It is noted that almost no scientific research has been devoted to the deformation of the legal consciousness during martial law.

The purpose of the article is to study and analyze, through the legal tools, the internal beliefs of a person within the framework of the existence of a legal state, which is in a state of war due to russian aggression on the territory of Ukraine.

It is assumed that the proposals provided in the scientific study will make it possible to effectively form the legal consciousness of individuals in society and will be able to prevent its deformation with a certain probability, if the principles of legality and justice are not an ephemeral slogan, but the key to the functioning of the state.

Key words: legal consciousness, deformation of the legal consciousness, martial law, legality, justice, legal distortion, constitutional system, state, law.

Актуальність тематики дослідження зумовлена необхідністю визначення динаміки правової свідомості людини під час дії воєнного стану за хибними векторами її спотворення, що визначається ступенем чи видом деформації правосвідомості через певні причини.

Взагалі, очікувано, воєнний стан має впливати на психологічний стан населення та сприяти підвищенню уваги до правових норм. Передбачається, що громадяни мають

ставати більш свідомими щодо своїх обов'язків. Водночас держава має гарантувати та захищати права громадян в рамках законодавства. Однак, зазвичай можуть виникати і суперечливі почуття щодо обмеження особистих прав та свобод громадян, що може ставати однією з причин деформації правосвідомості.

Вектор досліджень присвячених деформації правосвідомості направлений, перш за все, на визначення

загального поняття правосвідомості, її ознак та методів формування і з цих позицій відстежувати можливі шляхи деформації правосвідомості з метою запобігання такої деформації чи виправленню її в правовий спосіб.

Проблемним аспектом дослідження деформації правосвідомості, зазвичай, на науково-теоретичному рівні займалися такі вчені як О.Ф. Скакун М. Недюха, О. Бандурка, О. Головка, О. Передерій, Ю. Ведерников тощо. Їх наукові концепції сприяли ґрунтовному дослідженню питань формування правосвідомості та деяких аспектів її деформації, але питанням деформації правосвідомості під час дії воєнного стану майже не присвячено жодних наукових досліджень.

Мета полягає в дослідженні та аналізі через правовий інструментарій внутрішніх переконань людини в рамках існування правової держави, яка знаходиться у стані війни через агресію росії на території України.

Правосвідомість людини є запорукою формування правової держави, навіть тоді, коли законотворчість не встигає за всіма змінами в суспільстві

Як визначає О.Ф. Скакун правосвідомість – це система почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [1, с. 96].

Як форму (частину) свідомості людей, яка відображає правову дійсність, що репрезентує ставлення людей до права як у статичній, так і в динамічній його буття та впливає на характер поведінки людей у сфері правового регулювання суспільних відносин розглядають правосвідомість такі вчені як Бандурка О.М., Передерій О.С., Головка О.С. [2, с. 316].

На думку А.І. Луцького, «правосвідомість – різновид свідомості, що дозволяє створювати суб'єктивний образ чинного або бажаного права; суб'єктивна основа права, умова його існування та розвитку [3, с. 52].

В цілому погоджуючись з вищеведеними визначеннями правосвідомості, слід зауважити, що правосвідомість слід вивчати не лише як частину чи різновид свідомості у світлі системи почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, а розуміти когнітивні та поведінкові фактори для формування її у кожній людини. Також в цьому сенсі слід зазначити, що у формуванні правосвідомості є декілька сходинок за якими можна відслідковувати формування правосвідомості. Це, зокрема, родина, сама особистість, заклад освіти, пересічне оточення, національне суспільство, держава, світова спільнота. Через це мають удосконалюватися ідеї щодо розвитку та формування правової держави та усвідомлення себе захищеною часткою правової держави. Тому досліджувати правосвідомість слід як динамічну опцію свідомості, яка формується через удосконалення та розвиток суспільства та держави.

Як теоретична категорія, право має впливати на формування правосвідомості, з іншого – правосвідомість формує практичне наповнення права. Велике значення правосвідомості має при тлумаченні оціночних понять, якими оперує законодавство, на кшталт принципів справедливості, розумності, добросовісності в кожному окремо взятому казусі, оскільки правосвідомість є ідейним переконанням людини та орієнтиром формування правової поведінки.

Якщо визначити імперативні та диспозитивні методи формування правосвідомості людини можна зазначити, що імперативом зазвичай виступає воля держави у вигляді законодавчих актів, де Конституція та прийняті у відповідності до неї закони мають вищу юридичну силу. Диспозитивним методом, тобто в даному випадку таким, що має певні варіації, виступають когнітивні особливості

людини, яка формує сприйняття правової дійсності та відповідно поведінки під впливом власного мислення, тенденцій сприйняття правової дійсності у родині, в закладах освіти, пересічного оточення, національної суспільної думки та, в деяких випадках глобалізації свідомості, світової спільноти.

Слід наголосити на тому, що правосвідомість людини, громадян України, особливо під час дії воєнного стану, є важливою запорукою стабільності в державі. А з іншого боку, додержання державою, в особі посадових осіб державних органів законодавства України є одним із основних важелів відчуття стабільності правової системи, тим більш під час дії воєнного стану. Не тільки виявлення правопорушень, в тому числі скоєних посадовими особами, представниками держави, а й відповідне реагування на них та призначення судом рівноцінного покарання є тим фактором, який також впливає на формування правосвідомості особи, як усвідомлення справедливості дотримання законності для всіх. Бо якщо державні інституції не почнуть нарешті реалізовувати запит на справедливість та законність є велика вірогідність зростання деформації правосвідомості, особливо ця тенденція може посилюватися під час дії воєнного стану, коли особливо гостро відчувається несправедливість недотримання законодавства та незаконність дія певних осіб, особливо тих, які мають владні повноваження.

Більш того, слід зауважити, що під час дії воєнного стану особливої уваги слід приділяти діям та висловлюванням, які підривають цілісність держави та її конституційного ладу. Звісно, є дії, що визнаються кримінальними правопорушеннями проти держави та переслідуються за законом. А є дії, які неможливо класифікувати, як кримінальне правопорушення, але які деформують правосвідомість через пересічне оточення у вигляді приватних розмов антидержавного змісту.

І.О. Панчук вказує на дефініцію правосвідомості як фактор затвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України та визначає її як частину людської свідомості, яка здатна разом із правом виступати регулятором правовідносин у суспільстві, а інколи, на певний період, виконувати цю роль самостійно, коли норми права є колізійними чи на певному етапі не виконують свою природну функцію [4, с. 1]. Це можна визначити як так званий принцип «справедливо, але не врегульовано нормами права».

Як справедливо зазначає І. Жиголкін існує ряд ознак правосвідомості: є однією з форм суспільної свідомості та вкупі з політичною, моральною, філософською, іншими формами свідомості відображає суспільне буття; містить поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми; обумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури; її ідеологічні елементи виступають головними елементами правової культури та правового виховання [5, с. 107].

Такі ознаки правосвідомості є дуже показовими для аналізу деформації правосвідомості в глобальному значенні, оскільки в рамках однієї родини, спільноти, навіть держави хибні риси правосвідомості можуть помилково визнаватися за єдино вірні.

Лаконічне визначення деформації правосвідомості надала О.Ф. Скакун як спотворене уявлення про сутність права, неусвідомлення його цінності [1, с. 106].

Необхідно наголосити, що з часом правосвідомість наповнюється правовою, національною ідеологією, що особливо стало відчутно під час повномасштабного вторгнення росії в Україну, коли народ України особливо гостро відчув наслідки деформації правосвідомості ворога, який виказував спотворені уявлення щодо ознак держави, верховенства права та загальних основ конституційного права, які нав'язуються російською пропагандою.

дою та не містять нічого спільного з загально визначеними принципами та ознаками формування держави та права, а також функціонування конституційного ладу.

Слід зазначити, що під час дії воєнного стану в Україні має формуватися нова структура та цінності права, які повинні втілюватися в законодавство, задля перемоги України, збереження її суверенності та самовизначення народу України. Але воєнний стан впливає на психологічний стан населення. Відчуття небезпеки, загрози, безпорадності викликає у одних підвищене відчуття справедливості, а у інших, навпаки, бажання протесту через можливу недоброчесну поведінку посадових осіб при виконанні ними своїх посадових повноважень чи безкарне порушення закону іншими пересічними громадянами. Також можуть виникати і суперечливі почуття щодо обмеження особистих свобод.

Непоодинокі, на жаль, випадки, коли особа користуючись нібито своїм правом визначеним у статті 34 Конституції України щодо гарантування кожному права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, нехтує ст. 64 Конституції України щодо обмеження в умовах воєнного стану таких прав [6].

Ще одним фактором, який впливає на деформацію правосвідомості під час війни є загострене відчуття несправедливості щодо порушення принципу справедливості та рівності при правозастосуванні, що викликає спотворення поняття права. Наприклад, випадки недоброчесного застосування мобілізаційного законодавства певними посадовими особами щодо осіб, які мають справні вади здоров'я та не можуть виконувати бойові завдання на належному рівні і щодо осіб, які спотворюють інформацію про стан свого здоров'я за допомогою таких посадових осіб та отримують так зване право на відстрочку.

Ще одним прикладом є випадок, коли в січні 2025 року речнику ВМС ЗСУ Дмитру Плетенчуку і двом військовим відмовили у обслуговуванні у готелі Києва «Hostel Vshokoladi» через те, що військові нібито є «небезпечними» [7]. Дівчина з ресепшену, яка довела таку інформацію до військових озвучила чи власну позицію чи позицію керівництва готелю, але порушила правила захисту прав споживачів щодо відкритої оферти надання послуг через упереджене та спотворене ставлення до військових. За цим фактом, як вказується відкрито справу. Як показує практика такі випадки деформації правосвідомості не є рідкістю на даному етапі життя.

Також слід зазначити, що непрофесійні чи заангажовані засоби масової інформації мають значний вплив на правосвідомість громадян і можуть, за певних умов, сприяти її деформації, особливо в умовах воєнного стану. Це стосується і так званих блогерів, які спотворюють правову інформацію, надаючи її під кутом власних суб'єктивних позицій. Тут важливим є забезпечення об'єктивного та незаангажованого подання інформації, що пов'язана з воєнним станом, а також роз'яснення правових норм, що дозволяє мати об'єктивне уявлення.

Необхідно зауважити, що чим більше безкарних проявів корупції в державі, за якими спостерігають громадяни, тим більше вірогідність деформації правосвідомості, оскільки пересічна особа стикається з недотриманням принципу справедливості та законності, загострюється почуття гніву та виникає чи бажання самовільно покарати правопорушника чи взагалі притуплюється відчуття законності і спрацьовує так званий закон «вікна Овертона», тобто неприйнятні ідеї стають допустимими. Так відбувається деформація у вигляді правової спотвореності.

Також до причин деформації правосвідомості слід віднести травматичні, суто з психологічної точки зору чинники війни, як то стресовий стан, загроза життю, здоров'ю людини, втрата усталених орієнтирів життя, втрата рід-

них, близьких, постійного місця проживання, бойовий стрес у військових, швидко поширювані у зв'язку з цим розлади психологічного здоров'я тощо.

Отже, деформація правосвідомості під час дії воєнного стану це досить небезпечне явище у рамках держави, оскільки формується неадекватне сприйняття правових норм чи у свідомості людини виникає надання правовим нормам хибного застосування та в подальшому виправдовування такого хибного спотвореного правозастосування.

Для наочності різного підходу щодо оцінки складу кримінального правопорушення, викладення мотивувальної та резолютивної частин показовим є аналіз деяких судових вироків за статтею 336 Кримінального кодексу України, що з великою частотою вірогідності може стати підставою в подальшому для правового спотворення свідомості осіб, які можуть відчути несправедливість щодо різного застосування статей Кримінального кодексу України. Відомо, що стаття 75 Кримінального кодексу України (Звільнення від відбування покарання з випробуванням) це диспозитивний припис та на етапі дії в Україні воєнного стану існує заборона щодо застосування стаття 75 Кримінального кодексу України при низці військових кримінальних правопорушень. Хоча, такі, наприклад, статті як 336 (Ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період), 436-2 (Пропаганда війни) Кримінального кодексу України дозволяють застосування статті 75 Кримінального кодексу України. Однак останнім часом суди не знаходять підстав для звільнення з випробуванням за статтею 75 Кримінального кодексу України.

Отже, вироком за судовим провадженням 1-кп/737/19/25 у справі № 737/717/24 за вчинення кримінального правопорушення за ст. 336 Кримінального кодексу України ухвалено, що «ОСОБА_4 визнана винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України та призначити йому покарання у виді позбавлення волі строком на 3 (три) роки. А на підставі ст. 75 КК України звільнити ОСОБА_4 від відбування призначеного покарання з випробуванням, якщо він протягом 2 (двох) років іспитового строку не вчинить нового кримінального правопорушення та виконає покладені на нього обов'язки». В мотивувальній частині вироку при цьому вказано, що «на переконання суду ОСОБА_4 на даний час не потребує ізоляції від суспільства, призначення покарання з іспитовим строком на підставі ст. 75 КК України відповідатиме особі обвинуваченого та буде достатнім, для досягнення, відповідно до ст. 50 КК України мети покарання» [8].

На відміну від попереднього вироком за судовим провадженням 1-кп/547/8/25 у справі №547/170/24 за вчинення кримінального правопорушення за ст. 336 Кримінального кодексу України ухвалено, що «ОСОБА_5 визнана винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 Кримінального кодексу України, за яким призначити йому покарання позбавлення волі на строк 4 роки. Початок строку відбування покарання ОСОБА_5 рахувати з дня його затримання та приведення вироку до виконання». В мотивувальній частині вироку при цьому вказано, що «з урахуванням ситуації, яка наразі склалася в країні збройною агресією РФ та конституційним обов'язком кожного громадянина по захисту Багківщини, вчинений обвинуваченим умисний нетяжкий злочин складає значну суспільну небезпечність, тому можливе звільнення останнього від відбування призначеного покарання з випробуванням створить в очах громадян та суспільства в цілому негативне враження безладдя та безкарності, тим паче під час введеного на всій території України воєнного стану та мобілізації, що тривають із лютого 2022 року.

З урахуванням зазначеної мети покарання суд робить висновок, що звільнення обвинуваченого від відбування

покарання з іспитовим строком не може запобігти вчиненню нових кримінальних правопорушень іншими особами, що в умовах воєнного стану є не припустимим.

Зважаючи на вказані обставини у їх сукупності, суд вважає, що покарання, необхідне й достатнє для виправлення обвинуваченого і попередження вчинення ним нових кримінальних правопорушень має бути призначене у виді позбавлення волі і без звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі ст.ст. 75, 76 КК України.

Вказаний висновок суду узгоджується зі сталою судовою практикою та позицією Верховного Суду, викладеною в постанові від 15.11.2023 у справі № 641/1067/23» [9].

Заради об'єктивності, вироки суду схожих в резолютивній частині з других наведеним прикладом питома більшість, але не виключає певних питань щодо підстав можливості застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі ст.ст. 75, 76 КК України за статтею 336 Кримінального кодексу України. Це є дуже показовим, адже наразі під час дії воєнного стану вироки за такого роду справами повинні бути прикладом рівності перед законом всіх та об'єктивності застосування законодавства.

Через подібне суб'єктивне застосування законодавства й може виникати відносно новий вид деформації правосвідомості як правове спотворення.

Зазвичай виділяють такі різновиди деформації правосвідомості, тобто антиподи правової культури, як правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий догматизм, правовий інфантілізм, правовий дилетантизм, правова демагогія [1, с. 105–108].

В умовах гострого на рівні держави масового, яке охоплює більшість пересічних громадян, загострення відчуття справедливості та прагнення законності виникає таке явище деформації правосвідомості, як правове спотворення. Це явище можна визначити як вид деформація правосвідомості особи, при якому особа вважає, що можна використати певні колізії закону не для встановлення вищої правової справедливості, а для формування хибної правової позиції чи уникнення несприятливих наслідків поведінки.

Зазвичай, таке правове спотворення свідомості особи виникає у осіб, які хочуть скористатися прогалинами закону не для встановлення істини для повної рівноваги та гармонії, а навпаки нівелювати суспільні зусилля,

спрямовані на відновлення рівноваги права, порушеної внаслідок діяльності чи бездіяльності членів суспільства чи суспільної інституції задля корисливих мотивів «приватної правди», яка валідна тільки для їх свідомості, але не корелює із загально прийнятим розумінням принципу справедливості, рівності та добросовісності.

Отже, можна зробити висновок, що для запобігання деформації правосвідомості особи в суспільному просторі, особливо під час дії воєнного стану та після перемоги України потрібно таким чином налагодити процес законотворчості та правозастосування, щоб:

1. Забезпечити не на декларативних засадах, а на практиці виконання принципу рівності всіх перед законом
2. Визначити на законодавчому рівні низку складів кримінальних правопорушень, які мають резонанс у суспільстві та зробити такі справи показовими для широкого кола зацікавлених осіб із обов'язковим висвітленням просування їх розгляду та судових вироки наочно на спеціальному сайті.
3. В освітньо-професійних програмах та навчальних планах закладів вищої освіти на обов'язковому рівні ввести курс «Антикорупція та добросовісність» на підставі уніфікованих матеріалів, що зараз формує Національне агентство з питань запобігання корупції.
4. Запровадити, починаючи з дошкільного віку і впродовж дорослого життя, доступність вивчення наукових, науково-популярних матеріалів з історії державотворення та формування правового підґрунтя держави Україна.
5. Проводити правовий всеобуч за основами конституційного права щодо територіальної цілісності та самовизначення народу як основних ознак держави, що є імперативом при формуванні світогляду будь-якої людини.
6. Вимагати від засобів масової інформації та блогерів дотримання законодавства про інформацію та посилення відповідальності за спотворення інформації.
7. Підвищувати вимоги до виконання Стандарту вищої освіти спеціальності D8 Право та D9 Міжнародне право.

Прогнозовано, всі ці та інші важелі нададуть змогу ефективно формувати правосвідомість осіб у суспільстві та зможуть з певною вірогідністю запобігти її деформації, якщо принципи законності та справедливості будуть не ефемерним гаслом, а запорукою функціонування держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. 4-е вид., стереотипне. Київ: Алерта, 2021. 528 с.
2. Бандурка О.М., Головка О.С., Передерій О.С. Теорія держави і права: підручник. Харківський національний університет внутрішніх справ: Харків, 2018. 416 с.
3. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2. С. 50–60. pdf (дата звернення 22.01.2025)
4. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: автореф. дис. канд. юрид. наук; спец.: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2015. 18 с.
5. Жиголкін І. Роль і значення правосвідомості в структурі трудових правовідносин. National Law Journal: Theory and Practice L.L.C. 2015. № 1. С. 104–107
6. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 22.01.2025)
7. Інтернет сторінка «Укрінформ». веб-сайт URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3949819-u-kievi-pletencuka-j-dvoh-oficeriv-nepustili-poobidati-v-hosteli-bo-nibito-vijskovi-nebezpecni.html> (дата звернення: 22.01.2025).
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124418071> (дата звернення 22.01.2025)
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124416621> (дата звернення 22.01.2025)